

UO'K: 632.51

XORAZM VILOYATI SHAROITIDA G'O'ZA MAYDONLARIDA TARQALGAN BEGONA O'TLAR TURLARI VA ULARNING BIOEKOLOGIK XUSUSIYATLARI

Kurambayev Oybek Ilxamjanovich
direktor

Yusupova Mahliyo Erkin qizi
kichik ilmiy xodim

O'simliklar karantini va himoyasi ilmiy-tadqiqot instituti
Xorazm mintaqaviy filiali

Annotatsiya. Ushbu ilmiy ishda begona o'tlarning biologik rivojlanish mexanizmlari va ekologik moslashuv omillari o'rganildi. Begona o'tlarning ko'payish yo'llari, tashqi morfologik belgilarining agrotsenoz sharoitida namoyon bo'lishi hamda g'o'za hosildorligiga ta'siri tahlil qilindi. Tadqiqot natijalari begona o'tlar sonini cheklashga qaratilgan kompleks boshqaruv choralarini asoslash imkonini beradi.

Kalit so'zlar: Begona o'tlar, biologik moslashuv, ekologik barqarorlik, agroekotizim.

Abstract. This study investigated the mechanisms of biological development of weeds and factors of adaptation to the environment. It included methods of reproduction of weeds, external morphological characteristics of weeds in agrocenosis conditions, and their.

Keywords: Weeds, biological adaptation, ecological sustainability, agroecosystem.

Аннотация. В данной научной работе изучались механизмы биологического развития и факторы экологической адаптации сорняков. Анализировались методы размножения сорняков, проявления внешних морфологических признаков в условиях агроценоза и их влияние на урожайность хлопка. Результаты исследования позволяют обосновать комплексные меры по борьбе с сорняками, направленные на ограничение их численности.

Ключевые слова: Сорняки, биологическая адаптация, экологическая устойчивость, агроэкосистема.

AGRO KIMYO HIMOYA VA O'SIMLIKLER KARANTINI

KIRISH

Begona o'tlar butun dunyo bo'ylab tarqalgan bir necha ming turdagi begona o'tlar ma'lum. Begona o'tlar madaniy o'simliklarni nobud qiladi, tuproqdan ko'p miqdorda suv va ozuqa moddalarni o'zlashtiradi, ildizdan tuproqqa zararli moddalarni chiqaradi, ularni yorug'likdan mahrum qiladi va hokazo; bularning barchasi hosilni pasaytiradi va ba'zi hollarda ekinlarning nobud bo'lishiga olib keladi. Bir va ikki pallali begona o'tlar qishloq xo'jaligida madaniy o'simliklar yonida o'sadi va ular bilan yashash joyi, suv, ozuqa va yorug'lik uchun raqobatlashadi. Yovvoyi o'tlar daladagi yashash sharoitlariga mukammal moslashgan. Begona o'tlar kuchli rivojlangan ildiz tizimi bilan madaniy o'simliklarga nisbatan tuproqdagi oziqa modda va va namlikdan ko'proq foydalaniladi, ularning rivojlanishi hamda yuqori hosil to'plashiga to'sqinlik qildi. Respublikamizda, jumladan Xorazm viloyatida g'o'za maydonlarida begona o'tlarning bir qancha turlari tarqalgan bo'lib, ular g'o'za maydonlaridagi g'o'za hosildorligiga katta zarar yetkazadi. Shuning uchun bu begona o'tlarning turlarini aniqlab, ularning biologik va ekologik xususiyatlarini o'rganish orqali kurash choralarini takomillashtirish imkoniyatini beradi. Shu nuqtai nazardan mazkur tadqiqot ishi Xorazm viloyati sharoitida begona o'tlarni o'rganish va ularga qarshi kurash choralarini ishlab chiqish katta ahamiyatga ega. Begona o'tlar- qishloq xo'jaligiga juda katta zarar yetkazadi. Ular hosil miqdori va sifatini pasaytiradi. Madaniy ekinlar dalalarida begona o'tlarning tarqalishi, zarari va tur tarkibini o'rganish bo'yicha bir qator chet davlatlarda, jumladan Hindiston, Xitoy, AQSh, Yaponiya, Koreya, Eron, Rossiya va Turkiyada keng tadqiqotlar olib borilgan [2, 6]. Begona o'tlar suv, yorug'lik, oziq moddalar va boshqa tashqi muhit omillaridan juda yaxshi foydalanadi. O'g'itlar tarkibidagi oziq moddalarning o'zlashtirish ko'rsatkichi 30-40%, don hosilini 20-50% gacha kamaytirib, donning sifatini buzadi [1, 3].

MATERIALLAR VA USULLAR

Xorazm viloyatida begona o'tlarning tarqalishi, tur tarkibi va botanik xususiyatlarini o'rganish uchun tadqiqot ishlari viloyatning Shovot, Bog'ot, Gurlan, Qo'shko'pir, Xonqa va Urganch tumanlarida olib borildi. G'o'za maydonlaridan to'plangan begona o'tlar namunalari yig'ilib, ulardan foydalanish uchun gerbariyalar tayyorlandi. Begona o'tlar namunalari yig'ish umumiy tasdiqlangan usullar asosida olib borildi. Laboratoriya sharoitida yig'ilgan namunalarning botanik xususiyatlari o'rganilib, ularni tur tarkibi aniqlanadi. Bu tadqiqot ishlarini olib borishda morfologik usullardan foydalanildi. Jami 100 ta namuna yig'ilib ular tahlil qilindi. Begona o'tlarning botanik-morfologik xususiyatlarini o'rganishda ularning quyidagi belgilari poya balandligi, barg shakli va to'pgul shakllari aniqlandi.

AGRO KIMYO HIMOYA VA O'SIMLIKLER KARANTINI

NATIJALAR VA MUNOZARA

Tajribalar asosida olingan ma'lumotlar 1 va 2 jadvallarda keltirilgan. Birinchi jadval ma'lumotlariga ko'ra biz o'rganayotgan g'o'za maydonlarida uchraydigan begona o'tlarning 7 turi aniqlangan (1-jadval).

1-jadval

Xorazm viloyatining g'o'za maydonlarida uchraydigan begona o'tlarning turlari:

№	Begona o't nomi	Lotincha nomi	Hayot davomiyligi	Oilasi
1	Salomalaykum	Cyperus rotundus	Ko'p yillik	Hiloldoshlar
2	Ajriq	Cynodon dactylon	Ko'p yillik	Boshqodoshlar
3	G'umay	Sorghum halepense	Ko'p yillik	Boshqodoshlar
4	Qamish	Phragmites australis	Ko'p yillik	Boshqodoshlar
5	Jag'-jag'	Capsella bursa-pastoris	Bir yillik	Karamdoshlar
6	Semizo't	Portulaca oleracea	Bir yillik	Semizo'tdoshlar
7	Pechak	Convolvulus	Ko'p yillik	Pechakdoshlar

Salomalaykum (*Cyperus rotundus* L.) – hiloldoshlarga mansub ildizpoyali ko'p yillik begona o't. Poyasi ingichka, uch qirrali, yalang'och, bo'yi 15-50 sm. Barglari yassi, kulrang, eni 5 mm gacha. Gullari soyabonsimon, to'pgulga yig'ilgan. Mevasi uch qirrali yong'oqcha (uzunligi 1,5-1,8 mm). Ildizpoyalardan ko'plab tuganakli novdalar chiqadi. O'simlik urug'idan va ingichka ildizpoyalardan ko'payadi. Yosh o'simlikning poya asosida birlamchi ildizpoya rivojlanadi, ildizpoya Uchida esa tuganak hosil bo'ladi, undan yangi ildizpoyalar yon atrofga yoyilib ketadi va ularda tuganaklar hosil bo'ladi. Bulardan yangi novdalar o'sib chiqadi. Har bir o'simlik tuproq sharoitiga qarab yon, qo'shimcha ildizpoyalar hosil qiladi, ulardan ham yer ustiga yangi poyalar o'sib chiqadi. Kuzda yerni chuqur haydash, ekishdan oldin begona o't ildizpoyalarini yig'ishtirib olish, chuqur kultivatsiya qilish salomalaykum o'simligiga qarshi kurash choralaridan biri hisoblanadi.[7]

Ajriq (*Cynodon dactylon*). Ajriq dunyoda keng tarqalgan. Jumladan u Markaziy Yevropa, O'rta yer dengizi bo'yi, Kichik Osiyo, Janubiy Osiyo, Shimoliy Amerika (Janubiy qismi), Janubiy Amerika, Afrika, Avstraliya qit'alarida tarqalgan. 1000 donasining og'irligi 0,18 gr ni tashkil qiladi. Har bir gultoqi 150-250 ta boshqoqcha hosil qiladi, bitta o'simlik 1000-2000 ta dona don qilishi mumkin. U har tomonga o'sib, katta bo'laklar hosil qiladigan yoki katta maydonlarni to'liq qoplaydigan rizomlar orqali juda tez ko'payadi. Bu o'simlik issiqlikni yaxshi ko'radigan, yorug'likni yaxshi ko'radigan va qurg'oqchilikka chidamli o'simlik.

AGRO KIMYO HIMOYA VA O'SIMLIK KARANTINI

Uning qurg'oqchilikka chidamliligi rizom tugunlarida hosil bo'ladigan va tuproqqa 2m chuqurlikgacha kiradigan qo'shimcha ildizlar bilan bog'liq. U iyundan sentyabr oyigacha gullaydi va meva beradi [6].

2-jadval

Xorazm viloyati g'o'za maydonlarida uchraydigan begona o't turlarining morfologik ko'rsatkichlari:

№	Begona o't nomi	Poya balandligi	Barg shakli	To'pgul shakli
1	Salomalaykum	15-50 sm	Yassi, ingichka	Soyabon
3	Ajriq	10-50 sm	Ingichka,ingichka	Boshoqsimon
4	G'umay	50-200 sm	Ingichka,uzun	Ro'vak
5	Qamish	50-400 sm	Keng,uzun barg	Ro'vak
7	Jag'-jag'	10-30 sm	Patsimon bo'lingan	Siyrak shingil
8	Semizo't	10-30 sm	Yumaloq,tuxumsimon	Yakka, gul
9	Pechak	30-100 sm	Yoysimon, nayzasimon	Yakka gul

G'umay (*Sorghum halepense*) – boshoqdoshlarga mansub ko'p yillik begona o't. Poyasi silliq, bo'yi 2m gacha o'sadi. Barglari cho'ziq nashtarsimon, poya uchida ko'p boshoqli cho'zinchoq ro'vaksimon to'pgul hosil qiladi. Iyul- avgustda gullaydi va mevalaydi. Bir tupi 2-4 minggacha urug' beradi. Urug'i tangacha qobiqli bo'lib, tuproqda 3-4 yilgacha unuvchanlik qobiliyatini saqlaydi. 30-35°C optimal temperaturada yaxshi unadi. Ildizpoyasi oq rang bo'g'imlarga ajralgan, shoxlanadi, tarvaqaylab o'sadi, 20-50 sm chuqurlikgacha kirib boradi. G'umay issiqsevar, 0°C dan past temperaturada nobud bo'ladi. Ildizpoyasi va urug'idan ko'payadi. O'rta Osiyoning sug'oriladigan yerlarida keng tarqalgan. Sabzavot va meva ekinzorlarida, ayniqsa, g'o'za orasida ko'p uchraydi. Shuningdek, sug'orish shaxobchalari bo'ylarida va boshqa yerlarda o'sadi. G'umay tarqalgan joylarda hosildorlik 50%gacha kamayadi.

Qamish (*Phragmites australis*) – boshoqdoshlarga mansub ko'p yillik ildizpoyali o'simlik turkumi. O'zbekistonda oddiy qamish (*Phragmites communis* Trin.) turi tarqalgan. Poyasi tik o'sadi, bo'yi 3-5 m gacha yetadi, silliq shoxlamaydi. Barglari navbatma-navbat joylashgan, uzun nashtarsimon, chetlari o'tkir g'adir-budir. Gullari qo'ng'ir-binafsha, chochoq ro'vaksimon to'pgulga yig'ilgan. Mevasi kulrang doncha. Iyul-oktabrda gullab mevalaydi. Bir to'pguli ro'vakda 50-100 mingta don (meva) tugadi, urug'i shamol va suv orqali tarqaladi. Urug'i 14-15°C haroratda sernam joyda unib chiqadi. Asosan, ildizpoyalaridan, ba'zan urug'idan ko'payadi. Sizot suvlar sathi yaqin (2-3m gacha) tuproqlarda, don, sholi, g'o'za, bedava boshqalar orasida uchraydi. Shuningdek, botqoqlshgan zax joylarda, hovuz, to'qaylar, ko'l, sug'orish shoxobchalarida o'sadi.

AGRO KIMYO HIMOYA VA O'SIMLIK KARANTINI

Jag'-jag', oddiy jag'-jag', achambiti (*Capsella bursa-pastoris* (L.) Medik.) – karamdoshlarga mansub bir yillik begona o't. 6 ta turi ma'lum. O'zbekistonda 1 turi - *C. bursa-pastoris* uchraydi. Tukli, ba'zan tuksiz poyasi oddiy yoki shoxlangan, bo'yi 10-30 sm. To'pbargdagi barglari bandli, oddiy, ko'pchiligi patsimon. Gullari mayda, siyrak shingilga to'plangan. Tojbargi oq. Mevasi teskari yuraksimon uchburchak shaklli yoki ponasimon qo'zoq. Bir o'simlik 70 minggaacha yashovchan urug' beradi. O'simlik erta bahorda una boshlaydi va kech kuzgacha rivojlanishi davom etadi. Maysalari yer betida to'pbarg hosil qiladi. Jag'-jag' qor ostida qishlab erta bahorda yana rivojlanishni davom ettiradi. Hamma yerda tarqalgan. Ko'pgina ekinzorlarda, begona o't sifatida o'sadi. Shuningdek, yo'l yoqalari, ariq bo'ylarida o'sadi.

Semizo't (*Portulaca oleracea* L.) – semizo'tdoshlarga mansub bir yillik begona o't. Poyasi seret, yotib, ba'zan tik ham o'sadi. Barglari mayda, etli, silindrsimon, to'pbarg hosil qiladi. Gullari sariq, oddiy yoki gultojibarglari qatqat. May-noyabrgacha gullaydi, mevalaydi. Bir tupi 50-75 minggaacha urug' beradi. O'rta Osiyoda sug'orma dehqonchilik zonalarida ko'p tarqalgan. Namgarchilik yuqori bo'lganda chirindiga boy yerlardagi ekinzorlarda o'sadi.

Pechak (*Convolvulus* L.) – pechakdoshlar oilasiga mansub bir yillik va ko'p yillik chirmashuvchi yoki ilashib o'suvchi o'simliklar turkumi, begona o't. 250 dan ortiq turi bor. O'zbekistonda 5 turi - dala pechagi yoki qo'ypechak (*C. arvensis*), soxtakantabrik pechka yoki oq partake (*C. pseudocantabrica* Schrenk.), chimyon pechagi (*C. tschimganicus*), qalami pechak yoki chumchuqoyoq (*C. lineatus*), dag'al tukli pechak yoki mingbosh (*C. subhirus*) uchraydi. Ulardan O'zbekistonning barcha hududlarida o'sadigan dala pechagi yoki qo'ypechak turi dala ekinlari orasida, shuningdek, yo'l yoqalari, kanallar bo'ylarida uchraydi. Yo'qotish qiyin bo'lgan begona o't hisoblanadi. Barglari yoysimon yoki nayzasimon. Gullari to'g'ri, karnaysimon, ikki jinsli, yirik, uzunligi 6-7 sm, kosabarglari 5 ta, tutashmagan. Mevasi ko'sakcha, iyun-oktyabrda gullab urug'laydi. Ildiz bachkilari va urug'idan ko'payadi, bir o'simlik unish qobiliyatini 2 yilgacha saqlaydigan 400-600 urug' beradi [7].

XULOSA

Olib borilgan tahlillar natijasi begona o'tlar yuqori yashovchanlikka ega bo'lib, turli ekologik sharoitlarga tez moslasha olishini ko'rsatdi. Ular qurg'oqchilik, sho'r lanish va sug'oriladigan sharoitlarda ham barqaror rivojlanib, agroekotizim tarkibida mustahkam o'rin egallaydi. Kuchli ildiz tizimi, serurug'ligi va ayrim turlarda vegetativ ko'payish xususiyati ularning dala sharoitida tez tarqalishiga xizmat qiladi. Natijada g'o'zalarda suv, yorug'lik va oziqa elementlari uchun raqobat kuchayib, hosildorlik va mahsulot sifati pasayadi. Shu bois begona o'tlarni nazorat qilishda faqat bitta usul bilan cheklanib qolish yetarli emas. Samarali natijaga erishish uchun almashlab ekish, chuqur haydash, o'z vaqtida mexanik ishlov berish hamda selektiv gerbitsidlardan ilmiy asosda foydalanishni o'z ichiga olgan integratsiyalashgan boshqaruv tizimini qo'llash muhim hisoblanadi. Bunday

---

AGRO KIMYO HIMOYA VA O'SIMLIKLER KARANTINI

---

kompleks yondashuv begona o'tlar sonini barqaror kamaytirish va agroekotizm samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR

1. Ilyosov A.A., Jumayev J.J. "Dehqonchilik" o'quv qo'llanma 2023.
2. Nafasov Z.N, Allayarov N.J, Muminov M.Sh. Bir yillik va ko'p yillik, boshqali hamda ikki pallali begona o'tlarga qarshi Hektaş poena preparatining biologik samaradorligi. Ta'lim fidoyilari jurnali- №1 1-jild. -Guliston, 2025.- B.52-60.
3. Po'latov S. O'zbekistonda ko'p tarqalgan begona o'tlar ekobarqaror. Muloqot.uz.
4. Rahimov B.R. Qishloq xo'jaligida begona o'tlar. – Samarqand, 2019.
5. Sidiqov.S. Umumiy dehqonchilik. (O'quv qo'llanma), Toshkent. Universitet, 2008.
6. FAO. Weed Ecology and Management. - Rome, 2017.
7. O'zME. Birinchi jild. Toshkent, 2000-yil